

УКРАЇНСЬКІ АКТИВНІ ДІЄПРИКМЕТНИКИ

В українській мовній практиці залишається досі неясним питання про вживання активних дієприкметників. Панував досить усталений погляд, що активні дієприкметники не є властиві українській літературній мові: їх місце заступають описово-дієслівні форми. Але ще 1925 року проф. П. Бузук виступив у „Віснику Одеської Комісії Краєзнавства” з спеціальною статтею на оборону активних дієприкметників в українській мові, доводячи, що українська літературна мова знає не самі тільки пасивні дієприкметники минулого часу на -ий, тий, але й вживає також активних, а тому, мовляв, треба підтримувати й поширювати в українській літературній мові усі типи дієприкметників, як це властиво (зокрема щодо активних дієприкметників) іншим слов'янським і західно-європейським мовам. Автор посилається на деякі історичні факти, вказуючи на „рясні приклади” в граматах XV—XVI ст., у мові письменників XVII ст. — у мові Радивиловського та особливо в словнику Памви Беринди, в Захара Копистинського. Далі автор наводить факти вживання дієприкметникових форм на -ий майже в усіх українських письменників XIX—XX ст. — у Котляревського, Куліша, Квітки, Марка Вовчка та інш.; наводить також приклади з наукових праць авторитетніших філологів: ересь жидовствующих (Кримський, Нарис, 113), пояснюючі додатки (Тимченко, Українська граматики, 1918), існуючих (Нічипорук, Український язык, 1925), побільшувачий, поменшувачий (Р. Смаль-Стоцький, Нарис словотвору, 1923, стр. 79—84), кричащою суперечністю (Сфремов) та інш.

На жаль, всі наведені вище докази й факти ніяк не дозволяють проф. Бузуку розв'язати це важливе для української мовної практики питання. Навіть численні факти, автор проте не дав нам наукового обґрунтування в нормуванні дієприкметникових форм, не встановив наукових критеріїв їх практичного вживання в мові, констатувавши лише факт, що хтось колись вживав або вживає тепер, без огляду на обмеження певними синтаксичними функціями.

На цій підставі я вважаю за краще потрібне це питання ще раз переглянути й подати нашої громадськості критерії щодо практичного вживання цієї своєрідної граматично-синтаксичної категорії.

I.

Ще в свій час Я. Грот писав, що дієприкметник зберігає свій характер тоді, якщо з словом поєднується поняття часу або якщо при дієслові є пояснює слово. Думка, яку висловив Грот, правильна й методологічно цілком обґрунтована. Пояснюючі слова при дієприкметниках безперечно відіграють велику роль в збереженні дієприкметниками більшої дієслівності. Особливо це буває потрібне тоді, коли дієприкметники виступають в функції атрибутивної (означення).

Взагалі про дієприкметники треба пам'ятати, що це особливі дієслівні форми, які мають також і ознаки прикметників. Ці ознаки й сприяють тому, що дієприкметники можуть виконувати ту ж саму синтаксичну функцію, що й прикметники, тобто можуть бути означеннями (погоджуватись з іменником в роді, числі і відмінку). А зміна синтаксичної функції безперечно відбувається на категоріальній значенні того чи іншого слова (Див. нашу статтю „До питання про визначення і розвиток граматичних категорій”. Український засів, № 4). Виконуючи нову, невластиву дієслову функцію означення, дієприкметники за своїм категоріальним значенням прирівнюються (або, принаймні, дуже близько підходять) до прикметників, а в окремих випадках навіть зовсім зливаються з ними. (Мова йде про прикметники дієслівного походження: невмируща слава, родючий грунт тощо). В таких випадках дієприкметники в значній мірі втрачають дієслівність і набувають постійної ознаки, властивої прикметникам взагалі. Коли ми говоримо: „На столі лежить прочитана книжка”, то словом „прочитана” ми підкреслюємо уже більш-менш сталу ознаку книжки, щоб відрізнити її від іншої, яка ще не прочитана. Нас не цікавить процес читання книжки, нас цікавить ознака як наслідок процесу, що відбувся. Тому ознака, що її має в собі дієприкметник, є особливою ознакою, якої немає в прикметникові; це власне ознака процесу, який відбувся (написана робота) або ще відбувається (хоруюча людина). Цим дієприкметники й відрізняються від прикметників, носіїв зовнішніх або внутрішніх якостей речі. Таким чином, спільна синтаксична функція, виконувана різними частинами мови, сприяє зближенню цих частин мови, призводить до повного їх злиття, уніфікації. Тому не випадково доводиться говорити про перехід дієприкметників в прикметники. Це буває тоді, коли слово означає вже не ознаку процесу, а ознаку тієї нової якості, що є наслідком цього процесу. Порів.: подерті чоботи, сушені грушки, варене м'ясо, родючий (із одачий) грунт та ін. — в усіх цих випадках основною ознакою означуваних слів (чоботи, грушки, м'ясо, грунт) є та нова якість, що виникла внаслідок виконаної дії.

В українській літературній мові не всі дієприкметники виконують ті самі синтаксичні функції. Так, пасивні дієприкметники віддавна зберігаються в українській літературній мові в усіх функціях: атрибутивній (написаний лист), атрибутивно-предикативній (лист написаний) і апозитивній (лист, написаний вчора, сьогодні відісланий). Що ж до активних дієприкметників на -ий, то вони зберігаються в сучасній українській літературній мові тільки в функції атрибутивній. В цьому й полягає їх основне функціональне значення в українській мові; на цьому й будується основний критерій їх вживання в мові. Та й у цій функції вживання активних дієприкметників обмежується на певні випадки, де дієпри-

кметники в більшій мірі втрачають силу дієслівності, тобто коли при них немає пояснюючих слів, які, як указувалось вище, сприяють збереженню дієслівності. Порівняймо отих два приклади, взяті з давніх українських пам'яток: „земля лежачая” (Грамота XV ст.) і „году тепер идучого” (Інвент. 1573). Дієприкметник „лежачая” своїм категоріальним значенням більше наближається до прикметника, тоді як дієприкметник „идучого” разом з часовим прислівником „тепер” більше наближається до дієслова. Проаналізуємо ще приклад з сучасної літературної мови: „Далі, товариші, далі до ліса! — Кричав Максим, і без віддиху, мовчки, криваві й страшні, мов справді дикі звірі, гнали товариші наперед себе в тік а ю ч и х монголів у напрямі до ліса” (Ів. Франко). Дієприкметник „втікаючих” виконує виключно атрибутивну функцію. Дієслівна сила зменшується, на перше місце виступає сила прикметності, ознака процесу, що відбувається. Коли б цю конструкцію побудувати так, щоб обставина місця „у напрямі до ліса” була зв'язана не з дієсловом „гнали”, а з дієприкметником „втікаючих”, тоді б і значення дієприкметника змінилось: „гнали товариші втікаючих у напрямі до ліса монголів”. Тут на перше місце виступає чинний характер дієприкметника „втікаючих”, що підсилюється обставиною місця „у напрямі до ліса”.

Такого типу дієприкметникові конструкції, де переважає дієслівний елемент, не властиві сучасній українській літературній мові. Інакше кажучи, активні дієприкметники в функції атрибутивній (означення) з пояснючими при них словами не вживаються в українській літературній мові: їх місце заступають еквіваленти — описово-дієслівні форми з сполучником „що”: „...гнали товариші наперед себе монголів, що втікали у напрямі до ліса”. Цієї заміни не може бути, якщо дієприкметник не має при собі залежних від нього слів (додатків, обставин тощо). Наприклад: „Останні слова Захара „приглушили в ушах слухачої громади шум водопаду” (Ів. Франко). Тут „слухачої” в контексті значною мірою втрачає чинний характер, тому не личить якось цю конструкцію передавати описово-дієслівною формою. Навіть незграбно видається нам такого типу конструкція: „Останні слова Захара... приглушили в ушах громади, що слухала, шум водопаду”. Або: „Японське військо переслідує китайців, що відступають”. Цей приклад мимоволі напрошується, щоб замінити його дієприкметниковою формою: „Японське військо переслідує відступаючих китайців”.

Вважаємо, що не тільки в мові красного письменства, а й у науковій мові взагалі такого типу конструкції треба культивувати. Де дієприкметники в'яжуться з пояснючими словами, там вони зберігають більшу силу дієслівності, і тоді така конструкція може мати органічну заміну описово-дієслівною формою. Порів.: „Японське військо переслідує відступаючих китайців” і „Японське військо переслідує китайців, що відступають у напрямі...” Отже, цілком правильно побудовані такі конструкції: „Усім головам слухачим на многі літа” (Гр. „Треба нам працювати в тих благословенних землях, де над мислячою головою не стоїть із добнею безголовний цензор” Кул. VI, 583 (Див. О. Курило, Уваги, 13, 14). Сюди ж належать такого типу словосполучення: „віруючий нарід”, „несохнучі калюжі”, „починаючий (початкуючий) письменник”, „умираюча людина”, „керуюча тактична ідея”, „пануюча держава” і т. д.

Тенденція уникати активних дієприкметників в мовній практиці призводить часто до філологічних непорозумінь і великих стилістичних помилок. Так, наприклад, у випадках, де немовляво дієприкметник замінити описово-дієслівною формою, рекомендували замінити його прикметником, дарма що цей останній своїм змістом не завжди відповідає принципам заміни. Наприклад, дієприкметник „бувший” (від дієслова бути) безоглядно замінювали на прикметник „колишній”, дарма що своїм змістом і характером походження вони різні: „бувший” від слова „бути”, „колишній” від прислівника „колись”. Слово „бувший” означає, що річ (особа) колись була одною, а тепер стала іншою: „Я зустрівся з бувшим суддею”. Прикметник „колишній” здебільшого вживається в значенні давності: „Це ще колишня картопля, колишня квасоля, колишне полотно і т. д.”, де „колишній” означає, що дана річ давно вже зберігається, але ж від цього вона не стала іншою.

Особливо помітна тенденція в нашій мовній практиці вживати прикметникових форм з суфіксом -альний відповідно до російського -аючий. Це вживання часто виходить за межі дозволеного через методологічно неправильне сприймання російських форм з цим суфіксом, за яким приховуються дві семантично різні категорії: прикметник дієслівного походження (решаючий год) і дієприкметник (решаючий) задачі учень). Тільки першого типу конструкції відповідають українським прикметникам з суфіксом -альний (вирішальний рік). Другого типу форми передаємо або дієприкметниковими формами, або описовими формами (якщо при дієприкметникові є пояснюючі слова). Наприклад: „Він висловив переконуючі думки”, а не „перекональні”. Так само треба писати: „падаюче тіло, узагальнююче природознавство”, а не: „падале тіло, узагальнювальне природознавство”, як це ми зустрічаємо в деяких підручниках. Українські форми „задовільний(но)” і „задовольняючий” мають різні значення: перша прикметник, друга — дієприкметник. При чому, з пояснючими словами цей дієприкметник передається описовою формою. Наприклад: „Немає людей, які б задовольняли наші вимоги”. Але другого типу конструкція (без пояснюючих слів) повинна мати такий вигляд: „Ця робота може мати задовольняючі наслідки”.

В давній українській літературній мові існував ще другого типу активний дієприкметник на -ль. Цей дієприкметник в більшій мірі виконував функції присудка в зложених формах минулого часу (пришльєси, есмь обидѣль) і в меншій мірі — функцію атрибуту (означення) і апозитиву. В сучасній українській літературній мові цей давній дієприкметник зберігся лише в функції атрибутивній і майже зовсім (дуже рідко не зберігся в функції апозитивній). Якщо в функції предикативній (присудковій) дієприкметник цей і досі зберігає чинне значення — як дієслово минулого часу (пришов, став), то в інших функціях, надто в функції атрибутивній, він в більшій мірі втрагив с о е чинне значення, наблизившись до категорії прикметникової.

В творах старших українських письменників (Квітка Основ'яненко, Марко Вовчок, Федькович, Стефаник) М. Равлюк („Дієприкметники і дієприкметники в українській мові”. Кіцмань, 1912, стр. 56) знайшов такі приклади з дієприкметниками на -лий в їх атрибутивній функції: змерлий Вовч. Фед., Стеф., (за-, у-, до-, з-) рослий Вовч., Фед., Стеф., (за-) маллий Квіт., Вовч.; (по-, зо-) в'ялий Вовч., Стеф.; булий Вовч.; мнудлий Стеф.; збудлий Фед.; погорлий Квіт.; (не-) умілий Квіт., Вовч., (за-) мерзлий Квіт., Стеф.; служалий Фед.; спілий Квіт.; (про-, при-, під-, в-) палий Вовч.; (під-) гнилий Вовч., Фед., Стеф.; стеклий Стеф., здалий Стеф., Фед.; біглий Квіт.; похилый Вовч.; запеклий Квіт.; прилеглий Вовч.; подурілий Стеф.; полинялий Стеф.; спостенілий Стеф. І лише три приклади з дієприкметниками в апозитиві: Там за Лопанню, зараз же за річкою, де тепер хороші і великі хороми, там були озера, очеретом порослі і т. д.

Як бачимо, дієприкметники на -лий в апозитивній функції не мають перспектив для свого розвитку в українській літературній мові. В цій функції вони мають більш чинне значення і, дієприкметники на -чий, повинні бути замінені описово-дієслівною формою. Наприклад: „Ми дивилися на хмари, повислі над містом” краще передати описовою формою: „Ми дивилися на хмари, що повисли над містом”. Зате дієприкметники цього типу в функції атрибутивній відіграють велику роль в сучасній українській літературній мові.

Але вживання й цих дієприкметників має деякі обмеження. Поперше, дієприкметники на -лий творяться тільки від дієслів неперехідних (минулого часу множини): замерзли — замерзлий, померли — померлий, позеленіли — позеленілий, пожовкли — пожовклий, нависли — навислий і т. д. Подруге, дієприкметники на -лий вживаються тільки без пояснюючих слів, бо ці останні підсилюють чинний характер дієприкметника, і тоді дієприкметниковою конструкцією краще треба замінити конструкцією з описовою дієслівною формою. Подані нижче дієприкметникові конструкції, що їх вживають українські письменники, видаються штучними, неорганічними в українській літературній мові: „невчасно зга с л и й автор” (Б. Грінченко), „від з а с н у л о і в колісці дитини” (В. Винниченко), „сироту, в и р о с л у в погорді” (Ів. Фрнко), „виття збудило між скелями луну, давно померлу” (Леся Українка). Ці конструкції краще побудувати так: „автор, що невчасно згас...” „від дитини, що заснула в колісці”, „сироту, що виросла в погорді” „виття збудило між скелями луну, що давно померла”. Ця заміна тим більше потрібна, що згадані дієприкметники до того ж всі префіксовані, а префіксовані дієприкметники, як на це вказав ще Потебня (Із записок, II, 228), мають ближчий зв'язок з дієсловом.

Наведемо кілька прикладів правильного вживання дієприкметникових конструкцій: „А тим часом у дбалої господині-паніматки вже й обід постиг” (Н. Левицький), „Скільки виточила сліз із старих по г а с л и х очей, згадуючи про мене” (Барвінок), „Зпрошували прибулих козаків посидіть” (Стороженко), „Подивитись на двері позачинювані, на в т и х л и й двір, постоїть -а й додому вертається” (Марко Вовчок).

Дехто з старших письменників (Квітка, Вовчок, Федькович, Стефаник) вживає (правда, рідко) на зразок російської мови дієприкметникові форми на -ший: у м е р ш и й (Квіт.), з а п е к ш и й (там же), здохший (там же), я погібшая на сім світі (там же), нехай воскресить того умершого (Фед.) Ці штучні в українській мові форми не можуть правити за зразок наслідування молодшій генерації українських письменників. Так само не можна прийняти поради автора „Граматики української мови” А. Загородського, який, ідучи за шаблоном російських граматики, дає неправдиву настанову і в українській мові вживати активних дієприкметників минулого часу на -вший (перемігший, спалахнувший).

Такі є наші коротенькі настанови щодо вживання активних дієприкметників теперішнього часу на -чий і минулого часу на -лий. Щодо принципу творення перших і других форм, то на це маємо таку вказівку: активні дієприкметники на -чий творяться від усіх дієслів-перехідних і неперехідних, тоді як активні дієприкметники на -лий творяться тільки від неперехідних дієслів. Але й ця вказівка не може бути підставою для будь-яких безоглядних, механічних творень. Мова є живий організм, в творенні дієприкметників треба зважати на її гнучкість; треба зважати ще на характер дієслова, (наприклад, дієприкметники від зворотніх форм дієслів невластиві українській мові), на контекст мови тощо. Тільки при такій умові ми зможемо зберігати дух нашої мови як живий прояв творчого духу нашого народу.

ЧИТАЙТЕ і передплачуйте

„ВЕЧІРНЮ ГОДИНУ”

Щомісяця збірка оповідань або повість

„УКРАЇНСЬКЕ ВИДАВНИЦТВО” Краків — Львів